

ԵՎԱ ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

Խաչատուր Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ

Բան. գիտ. դոկտոր, դոցենտ

Էլիասցե՝ MnacakanyanEva@mail.ru

**ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ**

Ամփոփում

1923 թ. մարտի 25-ին «Խորհրդային Հայաստանի» հմ. 61-ում հրապարակվում է Հովհ. Թումանյանի մահաբոլոր գուժող հեռագիրը Մոսկվայից: Բանաստեղծի մահը վերածվում է համաժողովրդական սգահանդեսի: Բացառիկ տաղանդի մեծարանքը չէր միայն, որ հարկադրում է զլուխ խոնարհել ու արտասվել նրա հիշատակի առաջ: Բանաստեղծ քաղաքացու, մարդու մեծագործությունն էր միաժամանակ, որ նրան դարձրել էր համագգային: Ժողովրդի հավաքական գիտակցությունն էր հասկացել, որ հավերժի ճամփորդ է դարձել իր բովանդակ կյանքի խորերում արմատներ ձգած ու իրեն ձուլված մեկը, ով իր հոգու և սրտի հանճարեղ թարգմանն էր, կենսառաք լույս տարածող հարազատ հոգին:

Մարտի 25-ից սկսած՝ ամբողջ Հայաստանում, Վրաստանում, աշխարհի գրեթե բոլոր հայկական գաղթօջախներում և՛ պաշտոնապես, և՛ ինքնաբերական կազմակերպվում են սգահանդեսներ, բանախոսություններ, երեկոյթներ: Տեղական ու արտասահմանյան մամուլը հեղեղվում է Թումանյանին նվիրված հարյուրավոր մահախոսականներով, ցավակցական նամակներով, հեռագրերով, հուշերով, բանաստեղծություններով, հոդվածներով և այլն, որոնք աչքի են ընկնում ափսոսանքի, կորստյան ցավի, գնահատանքի ու մեծարման շեշտադրումներով: Թումանյանի անժամանակ մահը յուրաքանչյուրին ստիպում է առավել սթափ հայացք նետել նրա վաստակին, վերաբժնորել ստեղծագործությունների դերն ու նշանակությունը, հայտնաբերել իր Թումանյանին:

Թե՛ արձակ, թե՛ չափածո տողերում ուրվագծվում են Թումանյանի մարդկային տեսակն ու բանաստեղծական անկրկնելի տաղանդը, փորձ արվում ի մի բերելու երկու դարերի կենտրոնում վեր խոյացած հանճարեղ բանաստեղծի նկարագիրը:

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. Հ. Թումանյան, Ս. Հակոբյան, Ա. Չոպանյան, Ա. Աբեղյան, Ս. Կոզյան, հայկական գաղթօջախներ, գնահատում ու մեծարում, գրական դիմանկար, ազնվական ու արժանավոր մշակ, պատմաքննական տեսություններ, անմահ պոետ:

Ներածություն

Սույն հոդվածում ներկայացվում են 1923 թ. Հովհ. Թումանյանի մահվան առիթով արտասահմանում տպագրված հրապարակումների հիմնական դրույթները, որոնք, գնահատանքի ու մեծարման շեշտադրումներով հանդերձ, գրական-պատմական բացառիկ արժեք են ներկայացնում: Մահվան արձագանքների մեծ մասը տարբեր դիտանկյուններից է վերլուծում ու արժեքավորում բանաստեղծին, փորձում նորահայաց քննությամբ հայտնաբերել ի՛ր Թումանյանին: Նկատի ունենալով հետմահու նյութերի բազմաբնույթ ու ծավալուն լինելու փաստը՝ մենք դրանց հանգամանորեն անդրադառնալու հնարավորությունը համարում ենք ոչ միայն սահմանափակ, այլև ոչ նպատակահարմար: Մեկ հոդվածի սահմանում խմբավորելով առանձնացրել ենք արտասահմանյան մամուլում տպագրված որոշ նյութեր, որոնք ըստ էության նշանակիրներն են Թումանյան բանաստեղծի, մարդու, հասարակական գործչի եզակիության ու անկրկնելիության:

Սույն հոդվածի նպատակն է հարյուրամյա հեռավորությունից ուսումնասիրել ու քննել բանաստեղծի մահվան առիթով արտասահմանյան հրապարակումների հիմնական դրույթները և ընդգծել, որ հոդվածների գաղափարական հանրագումարի բանաձևումը մեկն է. Թումանյանը ժամանակի կենտրոնաձիգ ուժն էր, որ դարձել էր համայն հայության հավաքական հիշողության ու հոգեբանության կրողն ու հայ ժողովրդի մեծ աշխարհի ձայնը հնչեցնողը:

Մեթոդաբանություն

Բանաստեղծի մահվան առիթով արտասահմանյան հրապարակումների պատմահայաց քննությունը կատարելիս օգտվել ենք պատմա-համեմատական, համադրական, վերլուծական մեթոդներից, խմբավորելով առանձնացրել 1923 թ. արտասահմանյան հայալեզու մամուլում, գրական-հասարակական հանդեսներում տպագրված նյութերը, որոնք ըստ էության ձևավորում են Թումանյան բանաստեղծի, մարդու, հասարակական գործչի եզակի ու անկրկնելի կերպարը:

Ս. Հակոբյանի «Հովհաննես Թումանյան» գրական դիմանկարի շուրջ

Սիմեոն Հակոբյանի «Հովհաննես Թումանյան»¹ գրական դիմանկարը արտերկրի առաջին արձագանքներից էր՝ տպագրված Բեռլինի «Արեգ»

¹ Ս. Հակոբյանը բանախոսությամբ հանդես է գալիս նաև Թումանյանի հիշատակին նվիրված սգահանդեսի ժամանակ՝ կազմակերպված Բեռլինի Անդրկովկասյան հանրա-

ամսագրում: Հ. Թումանյանի երկերի քննության հիմքում Հակոբյանը նախևառաջ դնում է հասարակական հանգամանքների, սոցիալական հարաբերությունների վերլուծությունը: Քննադատը Թումանյանին համարում է երկրորդ սերնդի փայլուն ներկայացուցիչ, որ «բանաստեղծությունը մոտեցրեց կյանքին և ժողովրդին: Եվ այսպիսով մեր գրականության պատմության մեջ նոր դարագլուխ առաջացրեց»²: Նա, ինչպես բացատրում է Հակոբյանը, բանաստեղծն էր ժողովրդական այն զանգվածի, որ ապրում ու ստեղծագործում է հարազատ հողում, հնչեցնում «ուժեղ ու առնական» լեզու: Այդ պայմաններում էլ ստեղծվում է կյանքի գրականությունը, որը տարբերվում է հայրենիքից դուրս «հայրենաբաղձ» զգացումներից ծնված գրականությունից: «Բայց նրանք, ընդգծում է քննադատը, որոնք երգում են հայ լեզվով և կամենում են արտահայտել հայ ժողովրդի զգացումները, պետք է անշուշտ նրա աշխատավոր, ստեղծագործող մեծամասնության միջավայրում սնվեն և այդ հավաքականության հետ կապված լինեն: Ուրիշ կերպ չի զարգանում բանաստեղծությունը և ընդհանրապես արվեստը ոչ մի երկրի մեջ»³: Բացառված չէ քննադատի այս մտքերի անմիջական կապը «Բնաշխարհիկ» և «տարաշխարհիկ» գրականությունների մասին թումանյանական հայտնի դիտարկումների հետ:

Քննադատի համոզմամբ՝ Թումանյանի բազմաթեմա, բազմաժանր ու բազմախորհուրդ ստեղծագործական աշխարհում հատկանշականն այն է, որ նա տեսնում և ժողովրդական պարզ, բայց և բարձր ու ազնվական շնչով հյուսում է նրա «անաղմուկ տանջանքների» երգը: «Մի ամբողջ աշխարհայացք էր տապալվում Հովհաննես Թումանյանի բանաստեղծության մեջ, գրում է Ս. Հակոբյանը, մի հոռի աշխարհայացք, որի համաձայն բանաստեղծականը, ազնիվը միայն ուռուցիկ, փայլուն իրերի մեջ էր: Հովհաննես Թումանյանը այս տեսակետից ռեալական բանաստեղծության ներկայացուցիչը եղավ և ցույց տվեց, որ կյանքի պարզության ու խորության մեջ է թաքնված ճշմարիտ բանաստեղծությունը»⁴:

պետությունների ներկայացուցչության կողմից («Ճակատամարտ», հմ. 3179, Կ. Պոլիս, 1923): Հավանաբար նույն սգահանդեսի մասին է «Արմենիա» շաբաթաթերթը հաղորդում՝ «բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի հիշատակին Անդրկովկասյան խորհրդային հանրապետությունների ներկայացուցչությունը մարտի 30-ին, հատուկ հրավերներով Բեռլինի համայն հայ, վրացի գաղութիս և ռուս, գերման լրագրների միջոցով հրավիրել էր Բեռլինի շատ վայելուչ մի հաստատությունում հարգելու Հ. Թումանյանի հիշատակը»: Ներկա է եղել նաև Համիկ Թումանյանը («Արմենիա», հմ. <15>, Մարսել, 1923):

² «Արեգ», հմ. 4, Բեռլին, 1923, էջ 218:

³ Նույն տեղում, էջ 219:

⁴ Նույն տեղում, էջ 223:

Այս դիտակետից Ս. Հակոբյանը հանգամանորեն անդրադառնում է «Մարոն», «Լոռեցի Սաքոն» և «Անուշ» պոեմներին: Ընդհանուր դրվածքով հետևում է դիպաշարերի վերլուծական վերաշարադրանքի եղանակին, որ տարածված էր ժամանակի հայ քննադատության մեջ, մի տարբերությամբ, որ նրա վերլուծությունների տեսական հիմքում «արվեստի սոցիալական համարժեքի» փոխարեն հիմնականում գործում էր ժամանակի և միջավայրի դրապաշտական նախադրյալը: Այդ պոեմների վերաբերյալ դատողություններում սեփական կողմնորոշումն ունի: Մասնավորապես վիճարկում է բանաստեղծի կողմից «անցյալի մեծարանքի» կամ նահապետական աշխարհի իդեալականացման մասին պնդումները, նաև այն, թե Թումանյանի հերոսների արարքները հոգեբանորեն հիմնավորված չեն:

Հատկապես «Անուշի» վերլուծումներում կան դիտարկումներ, որ այսօր էլ կողմնորոշիչ կարող են լինել ուսումնասիրողների համար: Օրինակ՝ «Անուշը» հուզում է ոչ միայն միջավայրին ծանոթ հայ ընթերցողին, այլև նրան, «որ մտավորապես և բարոյապես չի հասկանում միջավայրը, բայց որ հանրամարդկային կապերով կապված է այնտեղ գործող և տանջվող անձերին»⁵: Կամ այն դիտարկումը, թե պոեմում պատկերված են գյուղական տիպեր, որոնք բնորոշում են ոչ միայն 19-րդ դարավերջի սոցիալական ընդհանուր միջավայրը, այլև կենդանի մարդկանց, որոնք կրողներն են ընդհանրապես գյուղի «հոգեբանության, փիլիսոփայության, բարոյականության»: Այս եռյակ միասնության դիտակետից հետաքրքիր մեկնաբանություն է տալիս «անցորդ ախպոր» հետ Անուշի խոսակցությանը և ինքնագոհաբերմանը. «Այս ինքնամերժումը և այս աստիճան ծանր գոհաբերումը չի արդարանում սակայն ժողովրդի բարոյական աշխարհայացքի մեջ: Անուշը երիտասարդ աղջիկ է և ապրելու իր անկապտելի իրավունքն ունի: Մարդի սերը նվիրական բան է. դժբախտ հովվի հիշատակի հարգանքը պարտադիր է անշուշտ: Բայց այդ նվիրական պարտականությունը ավելի նվիրական չէ, քան երիտասարդ աղջկա իրավունքը կյանքի և նոր սիրո վրա.

«...Նրա անբախտ հողի վրա

Պաղ ջուր ածա աղբյուրի...

Դու էլ գնա նոր սեր արա,

Այդպես է կարգն աշխարհի:

Եվ այս բարոյական փիլիսոփայության մեջ ամենևին խստասրտություն չկա դեպի անմեղ գոհը: Նա պարզապես կամենում է պաշտպանել ապրող

⁵ «Արեգ», հմ. 7, Բեռլին, 1923, էջ 415:

մարդկության դատը, ցույց տալով այն սահմանը, ուր պիտի կանգ առնի գոհաբերությունը անհատի համար»⁶:

Ինքնատիպ է նաև պոեմի գեղարվեստական աշխարհի եզրափակիչ բնութագիրը: «Անուշը» քնարական պոեմ է, ամփոփում է իր ասելիքը քննադատը, որն արտացոլում է սիրո, կարոտի, երազի, վշտի, մահվան զգացումները, որը փառաբանությունն ու օրինաբանությունն է հավերժական սիրո: Բայց պոեմը նաև էպիկական կերպարանք ունի՝ իր գյուղական միջավայրով, անցուղարձեռով, տարբեր հերոսներով. «Կարելի է ասել, որ Հովհաննես Թումանյանի գրականության մեջ հետագայում զարգացած վիպական-էպիկական տարրերը գտնվում են «Անուշ»ի էջերում, որ ո՛չ հեքիաթ էր և ո՛չ դյուցազներգություն, բայց որ Լոռու իրական կյանքը ներկայացնելով՝ հաճախ դառնում էր հեքիաթ և դյուցազներգություն: Որովհետև այդ իրական կյանքի մեջ ապրում էին տակավին հին կյանքի ձևերը և նրանց միջոցով կենդանի էին ավանդական սովորությունները»⁷:

Անցնելով բանահյուսական թեմաների թումանյանական մշակումներին՝ Ս. Հակոբյանը դրանք սովորական նախասիրություն չի համարում բանաստեղծի համար: Որտե՞ղ է այդ գործերի հաջողության գաղտնիքը՝ հարցադրում է նա և պատասխանում. «Նախևառաջ այնտեղ է անշուշտ, որ Հովհաննես Թումանյան տաղանդավոր մարդ էր: Բայց և միաժամանակ այնտեղ է գաղտնիքը, որ Հովհաննես Թումանյանի տաղանդը զարգացավ բնականոն ճանապարհով, մշակվեց ժողովրդական ստեղծագործության զարմանալի շքեղ միջավայրում, գործեց հարուստ, պարզ, իմաստուն նյութերի շրջանում, մի խոսքով զարգացավ և ոչ աղավաղվեց»⁸: Իր այս ելակետային դրույթը քննադատը հիմնավորում է հեքիաթների, բալլադների ու լեգենդների մի քանի օրինակների նպատակային վերլուծություններով: Այդ գործերում, ինչպես նկատում է քննադատը, Թումանյանն ստեղծեց «մի աշխարհ, որ լրացնում է» նրա «ներկայացրած իրական աշխարհը, իրական մարդիկ և իրական հոգեբանությունը» արձագանքելով նաև «Ժամանակի պրոբլեմներին և տրամադրության»⁹:

Ավելի հանգամանորեն անդրադառնում է «հեղինակի և մեր գրականության մնայուն գլուխգործոցներից»¹⁰ մեկին՝ «Սասունցի Դավիթ» պոեմին, որը, ըստ Ս. Հակոբյանի, ժողովրդի հավաքական մտածողության,

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում, էջ 416:

⁸ «Արեգ», հմ. 8, Բեռլին, 1923, էջ 474:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 477:

կենսափիլիսոփայության բացառիկ արտահայտություն լինելով, իր մեջ ամբողջացնում է ոչ թե անհատի, այլ մի քանի դարերի ժողովրդական զանգվածների հավաքականության գաղափարը: «Եթե կամենանք երկու խոսքով ամփոփել այդ կարևոր գործը,- բացատրում է քննադատն իր հատուկ հետաքրքրությունն այդ պոեմով,- պիտի ասենք որ նա բանաստեղծական *ֆրազի* փոխարեն ստեղծեց բանաստեղծական *խորք*, հայ բանաստեղծությունը *անհող միջավայրից* տանելով դեպի *իրական միջավայր*, մտավորական անկերպարանությունից տանելով դեպի ժողովրդական *ինքնություն կերպարանք*, անհատի տկար ստեղծագործությունից դեպի *հավաքական ուժեղ ստեղծագործությունը*»¹¹: Պետք է նկատել՝ Հակոբյանի այս բնութագրումները բավական մոտ են ժողովրդական թեմաների մշակման հենց իր՝ Թումանյանի սկզբունքներին, որ ծանոթ են այդ խնդրին վերաբերող նրա հրապարակային և այլ բնույթի ելույթներից:

Քննադատը թեթևակի անդրադառնում է նաև «Դեպի Անհունը» պոեմին՝ այնտեղ տեսնելով «նորագույն մարդու ներքին խռովքն ու ողբերգությունը» և, իբրև փիլիսոփայական պոեմ՝ այն համարելով «նորություն» հայ գրականության մեջ: Այսպիսով՝ Ս. Հակոբյանը Թումանյանի գործերի քննության հիմքում դնում է ազգային-հասարակական միջավայրի ու գրականության անխզելի կապի սկզբունքը և այդ լույսի ներքո էլ քննում դրանք:

«Արեգ» ամսագիրը Թումանյանին նվիրված հատուկ խմբագրականում այլ կողմից է հաստատում այս իրողությունը: «Այն,- կարդում ենք խմբագրականում (հեղինակը անկասկած Ս. Հակոբյանն է - Ե. Մ.),- ինչ որ նրանից առաջ և մինչև իսկ նրա ժամանակ համարվում էր գեղջուկ, ռամկական, բանաստեղծության համար անարժան և անվայել - նրա գրչի տակ հետզհետե մեծացավ, ազնվացավ և գեղեցկացավ որպես իսկական աղամանդ»¹²: Այսինքն՝ Թումանյանն ստեղծում է ըստ էության նոր բանաստեղծություն, որ զարգացած մտավորականից մինչև անգրագետ գյուղացին, բոլորը «կարդում կամ լսում էին իրենց սիրելի բանաստեղծի պոեմները, հեքիաթները, լեգենդները գեղարվեստական և բարոյական խորին բավականությամբ»¹³: Սա մի պատասխան էր տարիներ առաջ իր հեքիաթները Հայկունու ժողովածուից գրագողություն համարող դրամբյաններին ուղղած Թումանյանի հարցին, թե հապա ինչու Հայկունու ժողովածուն կարդում են միայն հատ ու կենտ ազգագրագետներ, իսկ իր հեքիաթները ժողովուրդը ձեռքից ձեռք է խլում: Հաջողության բանաձևը Թումանյանը գիտեր. «Արեգի» խմբագրականը

¹¹ «Արեգ», հմ. 9, Բեռլին, 1923, էջ 539:

¹² «Արեգ», հմ. 3, Բեռլին, 1923, էջ 130:

¹³ Նույն տեղում:

շարունակում է մեկնաբանել. Բանաստեղծությունն արժեք ունի այնքան, որքան կարողանում է հնչեցնել ժողովրդի մեծ աշխարհի ձայնը. «Նրա միջոցով մեր բանաստեղծությունը և գրականությունը սկզբնավորվելով ժողովրդական աղբյուրից՝ գնաց դեպի լեզվի և արվեստի նրբությունը, դեպի մտավորական բարձրություն...»¹⁴:

Ամենն «ազգային» ու «հայ» Թումանյանը

Թումանյանի անեղծ հայկականության հետ կամ հենց իբրև դրանից բխող տրամաբանական հետևություն, արտասահմանյան մամուլում շարունակվում է հիշատակությունը նրա ստեղծագործության համամարդկայնության մասին: Օրինակ՝ Պոլսում Հ. Շեմս ստորագրությամբ հրապարակման մեջ նշվում է. «Հովհաննես Թումանյան հայրենի բանաստեղծ մըն է: Սակայն ի պատիվ իրեն պետք է ըսել թե ազգային երանգներու մեջ միշտ ալ շողացուցեր է համամարդկայինը: Եվ արդեն մեծ է բանաստեղծ մը այնքան, որքան իր միջավայրի անկեղծ արտահայտիչն է և որքան տեղական հույզերու մեջեն համաշխարհայինը կը ցոլացնե...»¹⁵: Այս իրողությունը հետագա տասնամյակներին ավելի լայն դրվածքով հաճախ պիտի արձանագրվեր թումանյանագիտական գրեթե բոլոր ուսումնասիրություններում:

Սիրելի մարդու անժամանակ կորստյան ցավագին շեշտադրությամբ է գրված Ա. Չոպանյանի հոդվածը Փարիզի «Ապագա» թերթում¹⁶: Բայց կան նաև դիտարկումներ, որ կարող են հետաքրքրել անգամ այսօրվա ուսումնասիրողներին: Հոդվածի հենց սկզբում հիշեցնում է. «...Նույն ինքն հայ ցեղն էր որ անոր մեջ ինքզինքը կերգեր իր հատուկ զգայնությամբ ու մտայնությամբ. իր բնորոշ ոգվով ու ճաշակով: Մեր ներկա բանաստեղծներուն

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 132:

¹⁵ «Ճակատամարտ», հմ. 3169, Կ. Պոլիս, 1923:

¹⁶ Հունիսի 9-ին Չոպանյանը բանախոսությամբ հանդես է գալիս Փարիզի Սորբոնի Ռիշլիեյի ամֆիթատրոնում Հ. Թումանյանին նվիրված գրական-գեղարվեստական երեկույթի ժամանակ: Ելույթ են ունենում նաև Շիրվանզադեն, Զ. Շապանը, Կ. Ահարոնյանը, Կ. Բալմոնտը և ուրիշներ: «Ապագան» իր էջերում (հմ. հմ. 30, 31) տեղ է հատկացնում Զ. Շապանի ելույթին: Գրողը հետահայաց քննությամբ փորձում է հիշողության մեջ կենդանագրել Թումանյանի լուսավոր կերպարը: Մեծ էր նա, լավատես, «լայն հոգիով և պայծառ իմացականությամբ», սիրելի ամենքին և օժտված էր սիրելու ամենաբարձր հատկությամբ: «Իր դրդիչ ուժը, - նկատում է Զ. Շապանը, - իր զորության վառարանը սիրո զգացումն էր... Արդար ու բարի, իր սերը կը ճառագայթեր ամենուն վրա և որքան առիթ ունենար զայն շոյլելու, այնքան և առավելապես հարստացած ու գեղուն կը զգար ինքզինքը սիրով»: Զ. Շապանն անուղղակիորեն առաջ է տանում այն թեզը, որ Հ. Թումանյանն ինքը ամբողջ հայ ժողովուրդն է՝ ամենաբարձր հատկություններով:

ամենեն «ազգային»ն էր Թումանյան. ամենեն «Հայ»ը, ամենեն ավելի ցեղային համն ու հոտը բնականորեն և ճոխապես ունեցողը»¹⁷: Այն, որ «հայ հոգին» էր խոսում Թումանյանի լեզվով, շատերն էին ասել Չոպանյանից առաջ: Բայց որ այդ հոգու վերագոյավորման ձևը, լեզուն, մտածողության կերպն ու ոճը խորապես անհատական ու միաժամանակ ընդհանրական «հայերեն» էին, այդ մասին քչերն էին ակնարկում. այս տեսակետից Հ. Թումանյանն այսօր էլ դեռ լիովին ուսումնասիրված չէ որպես անկրկնելի պոետիկական տիպ ու անհատականություն: Հենց այս իմաստով նա Թումանյանին համարում է Աբովյանի լավագույն հաջորդն ու գրական ավանդների շարունակողը:

Չոպանյանը, իհարկե, առաջինը չէր, որ նկատում էր, թե Թումանյանը «մտցուց գործողությունը մեր բանաստեղծության մեջ. զարգացուց վիպերգին կարևոր կյանքոտ ճյուղը, և անոր մեջ տվավ գլուխգործոցներ»¹⁸: Բայց նա առաջին արձանագրողներից էր, որ ժամանակակից բանաստեղծների մեջ միայն Թումանյանը կարող էր ու արժանի «Մասնա ծոերից» ընտրել Սասունցի Դավիթի դրվագը և «զայն արվեստական անթերի կատարելությամբ շարադրել, գորեղ, կուռ, ներդաշնակ տողերով վերարտադրել»¹⁹:

Ա. Չոպանյանը առաջին նկատողներից է նաև, որ համատարած մեղամադձոտ բանաստեղծության մեջ «Թումանյանի գործը փթթում մըն է հոգեկան լուսավոր ու արու առողջության. անոր երգը ուժի, զվարթության, հավատքի, լավատեսության պոռթկում մըն է, պայծառ ու խրոխտ՝ նույնիսկ ցավի արտահայտության մեջ»²⁰: Այս կապակցությամբ առանձնապես կարևորում է բանաստեղծի մանկագրությունը:

Վերջում Ա. Չոպանյանը, իբրև պատշաճ տուրք օրվա սգավոր խորհրդին, անդրադառնում է Հ. Թումանյանի հասարակական գործունեությանը, առանձին

¹⁷ «Ապագա», հմ. 19, Փարիզ, 1923:

¹⁸ «Ապագա», հմ. 19, Փարիզ, 1923: Այս իրողությունը հետագայում բազմիցս հաստատվել է թումանյանագիտության մեջ հատկապես խորհրդային տարիներին: Էդ. Ջրբաշյանը, օրինակ, գրում է. «Կա մի բնագավառ, ուր Թումանյանի դերը հատկապես մեծ է, բացարձակ իմաստով առաջնակարգ և անփոխարինելի: Դա էպիկական պոեզիայի, պատմողական բանաստեղծական ժանրերի (պոեմի, բալլադի) բնագավառն է: Թումանյանի անունը մեր գիտակցության մեջ ամենից առաջ կապվում է էպիկական լայն ու հզոր պոեզիայի հասկացողության հետ: Այստեղ ոչ մի ուրիշ բանաստեղծ չի կարող մրցել Թումանյանի հետ» (Էդ. Ջրբաշյան, Թումանյանի պոեմները, Երևան, 1986, էջ 5-6):

¹⁹ «Ապագա», հմ. 19, 1923:

²⁰ Նույն տեղում:

ջերմությամբ խոսում նրա մարդկային բացառիկ առաքինությունների մասին, այն մասին, որ «գուտ բանաստեղծ էր ան կյանքի մեջ ալ»²¹:

Բանաստեղծի հասարակական գործունեության այլ վկայություն է Սիմոն Վրացյանի «Էջեր մոտիկ անցյալից» մեծածավալ հոդվածը, որի կենտրոնում Հ. Թումանյանն է՝ հայտնված Փետրվարյան հեղափոխությանը հաջորդած երևանյան իրադարձությունների բովում: Շրջանցելով արտաքին և ներքաղաքական գործընթացների մանրամասները՝ արձանագրենք միայն, որ բանաստեղծի այցի²² նպատակը ազգի առաջ ծառացած գոյաբանական հարցադրումներին իրատեսական լուծումներ գտնելն էր, ոչ թե քաղաքական որևէ ուժի²³ սատարելը: Վրացյանն ինքն այն համոզմունքին էր, որ «Հովհ. Թումանյանը մինչև իր ոսկորի ծուծը ազգային բանաստեղծ էր և ազգային գործիչ: Եվ այս տեսակետից նա ո՛չ մի դասակարգի և ո՛չ մի կուսակցության մարդը չէր: Նա Դաշնակցական չէր և՛ այն ժամանակ, երբ անդամ էր Դաշնակցության: Եվս առավել նա չի կարող լինել բոլշևիկ կամ բոլշևիկների մարդը: Նա համազգային է: Նրա մեջ կարող են ներշնչման աղբյուրներ գտնել ամենքը - և՛ նրանք, որոնց համար նվիրական է «Էջմիածնի կանթեղը», և՛ նրանք, որոնք հայոց ազգային անցյալի մեջ են փնտրում ոգևորության փարոսներ, և՛ նրանք, որոնց հայացքը ուղղված է դեպի առաջ և որոնք հայ

²¹ Նույն տեղում;

²² Այցի մասին որոշ մանրամասներ կան «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում» գրքում: Հուշագիրներից Աշ. Թումանյանը, Ստ. Ջորյանը, Ա. Երզնկյանը, հայտնի պատճառներով, բոլորովին այլ տեսանկյունից են ներկայացնում Փետրվարյան իրադարձությունները, Վրացյանի հիշատակած որոշ փաստեր: Մեր նպատակից դուրս է պատմական այս իրողության ճիշտ ու սխալ կողմերի քննությունը. բարդագույն այդ ժամանակահատվածի ուսումնասիրությունը պատմաբանների իրավասության ներքո է:

²³ 1923 թ. հունիսի 9-ին Սորբոնում տեղի ունեցած գրական-գեղարվեստական երեկույթի ժամանակ Ավ. Ահարոնյանը նշում է. «Ինչպես բոլոր հանկարծակի ու անսպասելի հայտնված գանձերը շատերը կփորձեն հայ ժողովրդական այս վիթխարի տաղանդը գունավորել այս կամ այն քաղաքական հոսանքի մտայնությամբ, յուրացնել այս կամ այն նպատակներով: Անօգուտ ու անմիտ փորձեր: Հովհ. Թումանյան ոչ մի քաղաքական հոսանքի չի պատկանել, նա ինքը հայ ժողովուրդն է նրա բոլոր առաքինություններով ու ցավերով: Հարգանք ու պաշտամունք Հայ ցեղի մտքի այդ հազվագյուտ ծաղկին, այս եզակի ու ինքնուրույն տաղանդին, որ մեր միտքը զարդարելուց հետո, իր մահով իսկ հրաշք է կատարել այսօր Հայոց աշխարհի բոլոր ծայրերից, իրար անձանոթ, իրարից գուցե խորթ օտար հորիզոնների տակ դեգերող բեկորներին այսօր այս օտար հորիզոնների տակ իր մեծ անունով, իր հզոր շնչով, իր անմահ ժայիտով ի մի է համախմբել մեկ գաղափարի, մեկ մտածումի, մեկ զգացումի շուրջը, որ մեր հայրենիքն է՝ Հայոց աշխարհը» («Հայաստանի ձայն», հմ. 47, Փարիզ, 1923):

աշխատավոր գյուղացիության ստեղծագործ հանճարի հետ են կապում հայ ժողովրդի քաղաքական ու մշակութային զարգացումը»²⁴:

Արտասահմանում Թումանյանի մահվան արձագանքներից առանձնանում է 1923թ. ապրիլի 17-ին Վիեննայի հայկական գաղութի կազմակերպած սգահանդեսում Մխիթարյան միաբանության ներկայացուցիչ դոկտ. Հ. Սահակ Կոզյանի ելույթը, որ տպագրվում է նաև առանձին գրքույկով:

«Բանաստեղծը կա՛մ հսկա է կա՛մ գաճաճ: Չունի՛ միջին տեղ», - հայտարարում է բանախոսը և «խոր և առարկայական համոզմունքով»²⁵ Թումանյանին «հռչակում» հսկա: Բանախոսության ընթացքում նրբախույզ դիտարկումներով նա հիմնավորում է իր այդ համոզմունքը: Ժողովուրդն ու բնությունն են կազմում Թումանյանի աշխարհը սնուցող գլխավոր զարկերակը, «գաղափարներու ձուլարանը», լեզվի, ոճի «ներշնչարանը». այսպես է ձևակերպում իր ելակետային կանխադրույթը բանախոսը: Ամբողջ բանախոսության ընթացքում նա տարբեր առիթներով ու զանազան դրվածքներով մշտապես ուշադրության կենտրոնում է պահում բանաստեղծի «ջղուտ ու կուռ» տողերի, լեզվի, ոճի, բանաստեղծական մտածելակերպի, բանաստեղծումի «գեղարվեստական ձևի» խնդիրները: Սա հատկանշական դիտարկում էր, եթե նկատի ունենանք, որ արևմտահայ շրջաններում, մեծ մասամբ նաև սփյուռքում էին կա՛մ կիսաբերան, կա՛մ վերապահումով մոտենում արևելահայերի գեղարվեստին:

Հիշեցնելով Բուալոյի հայտնի միտքը, թե առանց լեզվի աստվածային հեղինակն անգամ վատ գրող է, Կոզյանը այդ տեսանկյունից անչափ բարձր է գնահատում Թումանյանին: «Թումանյան համակ հայ է լեզվով...,- ասում է բանախոսը:- Ու Թումանյան առաջնակարգ, գերազանց գրող է, և, ինչ որ ավելի՛ կը մոտեցնե գինքը մեր սրտին, հա՛յ գրող: Ունի լեզու մը փայփայող, շոյող, դյուրող, պատկերավոր, խնամված միշտ, իսկ տեղվույն համեմատ՝ վես, գոռ, ահարկու, կամ քնքուշ ու հրապուրիչ... Թումանյան կենդանի՛ աղբյուրեն ծծած է մայրենի լեզուն և զայն կը կիրարկե գեղարվեստական ընտրողությամբ ու զտությամբ... Որքա՛ն բառեր ասություններ, ամբողջ երգեր ժողովուրդի կենդանի բերնեն անցած են գրականության՝ հղկված Թումանյանի գրչով...»²⁶:

Թումանյանը, ինչպես համոզված է բանախոսը, համակ հայ է ոչ միայն լեզվով, այլև սրտով ու երևակայությամբ: Եվ հենց այստեղ է նրա բանաստեղծության ներքին արժեքը, վարակիչ ուժը: Ազգային հոգին ու կյանքն են կենսական այն աղբյուրը, որի ակունքներին մշտապես վերադառնում է

²⁴ «Հայրենիք», հմ. 10, 1923, Բոստոն, էջ 77:

²⁵ **Կոզյան Հ. Սահակ**, Յովհաննէս Թումանեան. 1869-1923, Վիեննա, 1923, էջ 3:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 7-8:

բանաստեղծը: Նրա գրչի տակ ամեն ինչ կենդանանում է, շնչում ու խոսում՝ դառնալով ներդաշնակ մի համանվագ տիեզերական անհունի մեջ: Սակայն բնության կենդանի շարժի մեջ մշտապես ներկա է մարդը՝ գյուղացին, հողի մշակը, պապերն ու թոռները, հարսներն ու աղջիկները... Այս պատկերներին ավելանում, նաև հակադրվում են քաղաքի անիրավությունն ու դրամապատկությունը: Կոգյանը ընդգծում է բանաստեղծի խոր դիտողականությունը, պատմելու և նկարագրելու վարպետությունը: Սրանք դիտարկումներ են, որոնց շուրջ պիտի կենտրոնանար հետագա տասնամյակների թումանյանագիտական ամբողջ միտքը:

Հետաքրքրական է Ս. Կոգյանի մեկնաբանությունը հատկապես Լեոյի կողմից շրջանառության մեջ դրված այն տեսակետի վերաբերյալ, թե Թումանյանի հերոսները հոգեբանական հարստություն չունեն, այսինքն՝ նրանց «ներքին աշխարհը, զգացմունքները, տանջանքները» թույլ են բացահայտված: «Բայց մի թե կարելի՞ է տարակուսիլ,- բացատրում է բանախոսը,- որ ունե՞ր նա հասկացողություն Անուշի, Մարոյի, Մարոյի ներքին փոթորիկներուն... Ո՛չ, նա ունի հասկացողություն, ու խոր հասկացողություն, և սակայն կը զգուշանա պրպտելէ, վերլուծման ենթարկելէ այն սրտերն ու հոգիները, որոնք չեն հպատակիր քաղաքացիական չափանիշներու: Բնության ու ժողովուրդի երգիչը լավ տեղյակ էր յուր դյուցազներուն հոգեկան ալիքներուն, և, առանց մանրամասնությանց վրա դեգերելու, մե՛կ խոսքով, մե՛կ պատկերով կը ճառագայթե ու կը սահի կ'անցնի:- Այդ կարող է տկարություն ըլլալ, բայց նաև քննադատական չափերէ վեր սրատեսություն ու փափկանկատություն»²⁷: Խոսքն այստեղ վերաբերում է «զեղարվեստական չափի» թումանյանական բացառիկ զգացողությանը, որ նրա բանաստեղծական մտածողության հիմնական հատկանիշներից է, և որի մասին խոսում են հետագա բոլոր ուսումնասիրողները:

Հայկական սփյուռքում Հ. Թումանյանի մահվան արձագանքներից կարելի է առանձնացնել նաև Արտ. Աբեղյանի «Հովհաննես Թումանյան (իր մահվան առիթով)» մեծածավալ հոդվածը՝ տպագրված մայիսի 1-6-ը «Հայրենիք» օրաթերթի մի քանի համարներում: Հեղինակը փորձում է տալ Թումանյան մարդու, ստեղծագործողի, հասարակական գործչի՝ իր արտահայտությամբ «աղոտ ուրվագիծը» պատշաճ մեծարանքի ու սիրո սրտաբուխ ջերմությամբ:

Հոդվածն ուղղված է առաջին հերթին ամերիկաբնակ հայ ընթերցողին, որով և պայմանավորված է շարադրանքի շեշտված հանրամատչելի բնույթը: Հեղինակի դիտողություններում ու դատողություններում քիչ բան կա, որ

²⁷ Նույն տեղում, էջ 12-13:

կարող է հետաքրքրել այսօրվա ընթերցողին: Բայց դրանցից մեկ-երկուսը կարող էին օգտակար լինել ամերիկահայ լսարանին՝ կողմնորոշվելու ժամանակի քննադատության մեջ հաճախ արծարծվող վիճահարույց խնդիրներում: Օրինակ՝ այն համոզմունքի ամրագրումը, թե բանաստեղծն ինչպես «ողջ հասակի վեհությամբ ու մեծությամբ»²⁸ է կանգնած եղել ժամանակի քննադատության, նույն կերպ էլ ներկայանալու է ապագա քննադատների դատին:

Այնուհետև՝ Թումանյանը «գերազանցորեն *հայ գյուղի և հայ շինականի երգիչն է*»²⁹: Իր ժամանակին բազմիցս կրկնված հայտնի բանաձև է: Բայց ինչո՞ւ է շղագրով հատուկ ընդգծված, արդյոք լռելյայն հակադարձումը չէ՞ դա սահմանափակություն դիտելու փորձերի, որ քիչ չէին ժամանակի քննադատության մեջ: Այդ ենթադրության օգտին է խոսում նաև ընդգծված մտքի հեղինակային բացատրությունը. «Հայ գյուղական իրականությունը իր լուսավոր և մանավանդ իր ստվերոտ կողմերով գեղարվեստական արտացոլումն է գտել Թումանյանի երկերի մեջ: Թումանյան գյուղի, այն ևս սարի գյուղի զավակ է ուտից-գլուխ: Եվ որովհետև բնությունը օժտել էր նրան մի արտակարգ տաղանդով, ներշնչել նրան ճշմարիտ բանաստեղծի անաղարտ շունչը, ուստի և Թումանյան դարձավ հայ գրականության ընտրելագույն անոթներից մեկը, որ դարեր, երկաթ դարեր պիտի հանդիսանա մեր ժողովուրդի գուրգուրանքի ու սիրո առարկան»³⁰:

Ա. Աբեղյանը ևս Թումանյանի «գրական գլխավոր արժանիքը» տեսնում է նրա էպիկական գործերի մեջ: Հանրամատչելի բնութագրումներով ներկայացնելով դրանք՝ «Դեպի Անհունը» և «Պոետն ու Մուսան» «խոտորումներ» է համարում բանաստեղծի իրական ստեղծագործական «բնագավառից», որն է՝ «հայ գյուղը և հայ գյուղացին, որ նա այնպե՛ս վեհորեն և սքանչելիորեն կանգնում է մեր առաջ իր ողջ հասակի պատկառելիությամբ ու հմայքով: Այդտեղ նա իր նմանը և մրցակիցը չունի»³¹:

Ա. Աբեղյանի հոդվածում թերևս ամենաարժեքավորը բանաստեղծի լեզվի բնութագիրն է. «Թումանյանի *լեզուն* էլ՝ հարագատ և անարվեստ, գերազանցորեն գեղարվեստական ընտրելագույն անոթն է իր ստեղծագործության: Ինչպես որ իր գրվածքների նյութը առողջ է և իրական - *ժողովրդական*, այնպես նաև այդ իրականությունը գեղարվեստորեն վերարտադրելու գրական գործիքը՝ իր լեզուն: Ժողովրդական է այդ լեզուն. ո՛չ այն մտքով որ ժողովրդի

²⁸ «Հայրենիք», հմ. 3345, Բոստոն, 1923:

²⁹ «Հայրենիք», հմ. 3346, 1923:

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ «Հայրենիք», հմ. 3348, 1923:

խոսած լեզվով է գրում Թումանյան, այսինքն՝ բարբառով, ո՛չ, գրական ընտիր լեզու և հարուստ ու պատկերավոր, նկարչագեղ ոճ ունի Թումանյանը»³²:

Ա. Աբեղյանը առանձին դրվատանքով է խոսում Թումանյանի մանկագրության, հատկապես «Հասկեր» մանկական ամսագրի և «Լուսաբեր» դասագրքերի ստեղծման, կենսունակության մեջ բանաստեղծի բացառիկ դերի մասին, որ, ինչպես եզրակացնում է նա, «ինքնին բավական պիտի համարվեր, նրան հայոց գրականության մեծանուն երախտավորներից մեկը համարելու համար»³³:

Ա. Աբեղյանի հոդվածից հետո «Հայրենիք» օրաթերթի մայիսյան համարներում տպագրվում է Մկ. Պարսամյանի «Հովհաննես Թումանյանի՝ ստեղծագործությունը» հոդվածը: Գրված է նույն նպատակով, ինչ որ նախորդը՝ գուտ նկարագրական եղանակով ամերիկահայությանը ներկայացնելու բանաստեղծի ստեղծագործությունը և հայոց կորստի մեծությունը³⁴: Ուշադրության արժանի են մեկ-երկու բնութագրական դիտողություն առանձին ստեղծագործությունների վերաբերյալ: Օրինակ՝ «Անուշը» համարում է «հովվերգական տոամ», իսկ հեղինակին՝ «առաջնակարգ հովվերգակ ողբերգու»³⁵:

Բոլորովին այլ հետաքրքրություն է ցուցաբերում Պարսամյանը «Սասունցի Դավիթ» պոեմի նկատմամբ: Այն համարում է խտացումը ոչ միայն պատմական տվյալ ժամանակահատվածի մարդկային հոգեբանության, այլև դյուցազներգություններին հատուկ բոլոր արժանիքների: Երկրորդ կարևոր հատկությունը Պարսամյանը համարում է հայ ժողովրդի նախահոր՝ Հայկի սերնդի ժառանգական դիմագծությունը. պատանի Դավիթը չի հպատակվում Մսրա Մելիքին՝ մի հատկանիշ, որ բնորոշ է մեր պատմության ընտրյալներին:

Ի տարբերություն «Դեպի Անհունը» պոեմի հանդեպ քննադատության մեջ ձևավորված թեական մոտեցման՝ Պարսամյանը փորձում է հասկանալ ու գնահատել Թումանյանի նաև այս «խոտորմունք» համարված գործը, որտեղ բանաստեղծը՝ «իբրև մի նոր Համլետ», ձգտում է հասկանալու «կյանքի և

³² Նույն տեղում:

³³ «Հայրենիք», հմ. 3349, 1923:

³⁴ Նյու Յորքում հրատարակվող «Բանվոր» թերթը մայիսի 12-ի համարում տպագրում է մեծածավալ մի խմբագրական «Հովհաննես Թումանյանի ուղիով» խորագրով, որտեղ անդրադառնում է բանաստեղծի հասարակական-քաղաքական հայացքներին, մարդկային նկարագրին՝ անվանելով նրան «ժողովուրդի մարդ» որը «մշտապես պատրաստ՝ իր գրիչը սեղանին վրա ձգելու և հրապարակ նետվելու, երբ դժվարության մեջ գտնվող ժողովուրդը իր օժանդակության պետք ուներ» (Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1920-1923), էջ 393-396):

³⁵ «Հայրենիք», հմ. 3362, 1923:

մահվան մե՛ծ իմաստը»³⁶, և «ուր կը խոսին միայն զգացումն ու խորհուրդը, և ուր տեղ չունի երևակայությունը»³⁷:

Հոդվածի գրության առիթին միանգամայն պատշաճ է նաև վերջաբանը. «...Անոր ստեղծագործության մեջ, իբրև վճիտ ու թափանցիկ հայելի մը, իրենց դեմքն ու նկարագիրը ցուցած պիտի գտնեն թե անցնող սերունդները և թե ապրող հոգիները: Որովհետև՝ ամեն հասակի մարդոց հոգեկան ներքին աշխարհի տառապանքն ու ցավը պատմեց անիկա զմայելի արվեստով մը զալիք սերունդներուն համար»³⁸:

Եզրակացություն

1. Արտասահմանյան հրապարակումներում ուրվագծվում են ամենայն հայոց բանաստեղծի մարդկային տեսակն ու ստեղծագործական անկրկնելի տաղանդը, փորձ արվում ի մի բերելու երկու դարերի կենտրոնում վեր խոյացած հանճարեղ բանաստեղծի նկարագիրը:
2. Հրապարակումների ուսումնասիրությունը ակնհայտ է դարձնում անառարկելի մի իրակություն. Թումանյանը ժամանակի կենտրոնաձիգ ուժն էր, որ դարձել էր հայ ժողովրդի և առհասարակ աշխարհի չորս ծագերում ապրող հայության հոգևոր ստեղծումների հավաքական հիշողության ու հոգեբանության կեցուցիչը:

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Նույն տեղում:

Թումանյանի թանգարանի մամուլի արխիվում պահվում է Գ. Մ. ստորագրությամբ հոդվածի կտրոն (ԹԹ ԳՕՖ ՄԲ 98, 1923), որտեղ հեղինակը անդրադառնում է բանաստեղծի ծնողներին, կրթությանը, գրական գործունեությանը, գրական նախասիրություններին և այլն: Գրում է. «...Սակայն Թումանյան ոչ միայն առակախոս բանաստեղծ մըն է, որ մանկական գրականությունը ճոխացնող մը եղած է, այլև ժողովրդական բանահյուսության վերարտադրող մը, քնարերգակ մը և դյուցազներգակ մը եղած է: Քնարերգական քերթվածներուն մեջ գերազանցապես բնության երգիչն է ան: Բայց կերգե նաև սերը, կարոտը, հովվական կյանքը, ժողովուրդին բարքերը, հույզերն ու ցավերը: Բսկ դյուցազներգություններուն նյութը ընդհանրապես կառնե ան ժողովուրդե, ժողովրդական բանահյուսություններեն, որուն կը հագցնե գեղարվեստական նոր տարազ...» (Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1920-1923), էջ 503):

Օգտագործված գրականություն

1. «Ապագա» (թերթ), Փարիզ, 1923, հմ. 19, 30, 31:
2. «Արեգ» (ամսագիր), Բեռլին, 1923, հմ. 3, էջ 129-133; հմ. 4, էջ 215-223; հմ. 5, էջ 298-300; հմ. 7, էջ 412-416; հմ. 8, էջ 473-477; հմ. 9, էջ 539-544:
3. «Արմենիա» (թերթ), հմ. <15>, Մարսել, 1923:
4. «Խորհրդային Հայաստան» (թերթ), հմ. 61, Երևան, 1923:
5. Կոզեան Ս., Յովհաննէս Թումանեան. 1869-1923, Վիեննա, Մխիթարյան տպ., 1923, 16 էջ:
6. «Հայաստանի ձայն» (շաբաթաթերթ), Փարիզ, 1923, հմ. 47, էջ 3-6:
7. «Հայրենիք» (ամսագիր), Բոստոն, 1923, հմ. 10, էջ 69-78:
8. «Հայրենիք» (թերթ), Բոստոն, 1923, հմ. 3345, 3346, 3348, 3349, 3362:
9. Հովհաննէս Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1920-1923), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրտ., 2020, 883 էջ:
10. «Ճակատամարտ» (թերթ), Կ. Պոլիս, 1923, հմ. 3169, 3179:
11. Զրբաշյան Էդ., Թումանյանի պոեմները, Երևան, Երևանի համալսարանի հրտ., 1986, 487 էջ:

Ева Мнацаканян

Реакция зарубежной прессы на смерть Ованеса Туманяна

Заключение

Ключевые слова и выражения: О. Туманян, С. Акопян, А. Чопанян, А. Абегиан, С. Когян, армянские поселения, оценка и почитание, литературный портрет, благородный и достойный труженик, критико-исторические теории, бессмертный поэт.

В статье представлены основные положения публикаций, вышедших в 1923 г. за рубежом по случаю смерти О. Туманяна, содержащие высокую оценку, выражение почтения и представляющие собой исключительную литературно-историческую ценность. В большинстве отзывов представлен многоаспектный анализ и оценка творчества поэта и сделана попытка, по-новому изучив его творчество, открыть своего Туманяна.

В статьях, опубликованных в зарубежной печати, представлен человеческий облик и непревзойденный талант всеармянского поэта, сделана попытка дать обобщенную характеристику гениального поэта, фигура которого видится устремленной вверх на стыке двух столетий. Мы хотим подчеркнуть, что идейный смысл всех статей един: Туманян был

центростремительной силой своего времени, носителем коллективной памяти и психологии армянства, рупором армянского народа.

Задача статьи состоит в том, чтобы, сгруппировав, выделить опубликованные в зарубежной печати материалы, в которых выражается уникальность и неповторимость Тумяна как поэта, человека и общественного деятеля. При изучении проблемы использовались сопоставительный, сравнительно-исторический и аналитический методы. В статье делается вывод: в посвященных О. Тумяну зарубежных публикациях, вышедших в свет после его смерти, зримо представлен тот неоспоримый факт, что поэт, вольно или невольно оказавшийся на перекрестке разных времен и пространств, стал залогом духовных свершений и продолжения существования армянского народа.

Yeva Mnatsakanyan

Reaction of Foreign Press to the Death of Hovhannes Tumanyan

Conclusion

Keywords and expressions: H. Tumanyan, S. Hakobyan, A. Chopanyan, A. Abeghyan, S. Kogyan, Armenian settlements, appreciation and veneration, literary portrait, noble and worthy worker, critical-historical theories, immortal poet.

The article presents the main provisions of the publications issued abroad in 1923 on the occasion of the death of H. Tumanyan, containing a high assessment, an expression of respect and representing an exceptional literary and historical value. Most of the reviews present a multi-aspect analysis and assessment of the poet's creative work, and an attempt was made, having studied his creativity in a new way, to open his own Tumanyan.

The articles published in the foreign press present the human appearance and unsurpassed talent of the pan-Armenian poet, an attempt has been made to give a generalized description of the poet of genius, whose figure is seen as looking upwards at the turn of two centuries. We would like to emphasize that the ideological meaning of all the articles is the same: Tumanyan was the centripetal force of his time, a bearer of the collective memory and psychology of the Armenians, the mouthpiece of the Armenian people.

The purpose of the article is to group and highlight the materials published in the foreign press, which express the uniqueness and originality of Hovhannes Tumanyan as a poet, person and public figure. Comparative, comparative-historical and analytical methods have been used by us during the

study of the problem. The article concludes that the foreign publications devoted to Hovhannes Tumanyan and issued after his death, visibly present an indisputable fact that the poet voluntarily or involuntarily found himself at the crossroads of different times and spaces, became a guarantee of spiritual accomplishments and the continuation of the existence of the Armenian people.

Խմբագրություն է ուղարկվել 15.01.2023թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 30.01.2023թ.

Տպագրության է հանձնարարվել 13.03.2023թ.